

XX. reál- és humántudományi Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia (ETDK)

Kolozsvár, 2017. május 18–21.

Az anyanyelv használatának lehetőségei a trienti liturgiában

Szerző:

Miklós Ágnes

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Bölcsészettudományi Kar, magyar nyelv és irodalom tanulmányok szak, mesterképzés, II. év

Témavezető:

dr. Gábor Csilla egyetemi tanár,

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Bölcsészettudományi Kar – Magyar Irodalomtudományi Intézet

BEVEZETŐ

A 16. század közepén Trientben a zsinati atyák kidolgozták a latin miserend alapjait. Ez akkora hatással bírt az akkori világ katolikusaira, hogy több mint 400 éven keresztül a trienti miseformát alkalmazták, egészen a II. vatikáni zsinatig. A nyugati katolikus liturgia nagyrészt latinul folyt, amit a reformáció az istentiszteleteken és a bibliaolvasás anyanyelven való elérhetőségének az igényével tört meg. Azonban a latinul nem tudó hívek nem maradtak segítség nélkül. Magyar vonatkozásban misemagyarázatok, imádságos- és énekeskönyvek egész sora állt a nép rendelkezésére. A magyar katolikus megújulás vezető alakja, Pázmány Péter *Imádságos könyvén* keresztül dolgozatomban azt mutatom be, hogy a kor magyar nyelvterületen élő katolikusai milyen módszereken keresztül kapcsolódhattak be a szentmisébe.

Pázmány Péter magas rangú egyházi ember volt, a zsinati szellem képviselője, a magyarországi katolikus megújulás harcosa. *Imádságos könyvét* úgy alkotta meg, hogy az a zsinat határozataival egybecsengjen, mégis figyelmet szentelve a hívekre olyanképp, hogy segítséget nyújt a nyelvi korlátok leküzdésében. Írásában kizárólag magyar nyelvű imádságokat gyűjt egybe és lépésről-lépésre, a szentmise minden mozzanatának lényegét összefoglalja egy-egy fohászban. Ugyanakkor nem csak a szentmise, hanem a mindennapi vallási gyakorlatok elvégzésére is kínál különböző imádságokat. Dolgozatomban ismertetem a katolikus álláspontot a szent nyelvhez való ragaszkodást illetően, ezt követően a trienti zsinaton kidolgozott miserendet vizsgálom. Majd feltérképezem, hogy a valóságban milyen lehetőségei voltak egy deáknak, hogy a misét valamelyest megértse. Az anyanyelvű imakönyvek mind egy célból jöttek létre, hogy megkönnyítsék a szentmisébe való aktív bekapcsolódást. Végül pedig Pázmány Péter negyedik kiadásában megjelent imakönyvének felépítését és jelentőségét mutatom be.

A FELEKEZETI HASZNÁLATI IRODALOM

Európa fejlődéstörténetére kétség kívül hatott a könyvnyomtatás feltalálása és terjedése. A vallási mellett, világi témákban, szépirodalom és egyéb különböző műfajokban is alkottak. Ugyanakkor elkerülhetetlen beszélnünk a már akkoriban is legnagyobb példányszámban terjedő kiadványról, a Bibliáról. Európában leginkább latin nyelvű Szentírást használták, azonban a 16. században hatalmas fordulatot vett a reformáció kitörésével előtörő fordítási láz. A már népek nyelvein is olvasható Bibliákat most már a hívek is szabadon forgatták, másik részen pedig dúltak a fordítások körüli viták.¹

A katolikusok ragaszkodása a szakrálisnak tartott latin nyelvhez nem csak a – protestánsokhoz képest – kései bibliafordításban mutatkozik meg. Hitviták százai születtek arról, hogy melyik felekezet melyik nyelvet helyezi előtérbe: a latint vagy az adott térség anyanyelvét: „*A Bibliát csak a deák nyelvre szorítjuk, és a község kezéből kivésszük annak olvasását, és őket a bálványokhoz igazítjuk, hogy azok légyenek a parasztnak Bibliájok, és azoktól tanuljanak, amint Gergely pápa mondotta volt.*”² A katolikus fél a szentmiséket továbbra is többnyire latin nyelven végezte, illetve egyéb polémiákra adott okot az is, hogy protestáns féltől vádakat kapott, miszerint híveitől megvonja a szentírásolvasás lehetőségét. A nagy református bibliafordító eképpen vélekedik minderről: „*Mert hogy az ő tudományoknak hamissága meg ne ismertessék[...]szabadon szerezhessenek, végezessenek, és azt a községnek nyakába vethessék*”³

¹ MOLNÁR Antal, *A horvát és magyar katolikus biblia-fordítás és a római inkvizíció* = MOLNÁR Antal, *Elfelejtett végvidék*, Balassi kiadó, Budapest, 2008, 124.

² KÁROLYI Gáspár, *Elöljáró beszéd: a):(jelű ív 5b lapján*, = KÁROLYI Gáspár, *Szent Biblia, azaz Istennek Ó- és Újtestamentumának próféták és apostolok által megíratott szent könyvei, Magyar nyelvre fordítatott egészen és újonnan az Istennek Magyarországon való anyaszentegyházának épülésére*, Vizsoly, 1590.

³ KÁROLYI, *i.m.*, *Elöljáró beszéd: a):(jelű ív 5a lapján*.

De miért ilyen fontos a latinság? Hogyan lehetséges az, hogy több évszázadig ez maradt a katolikus egyház hivatalos nyelve? Egy korábbi kutatásom során⁴ a latin mint szent nyelv jelenségére kerestem a választ.

A SZAKRÁLIS NYELV

Minden vallásra egyetemesen jellemző egy szent nyelv használata. Ez értelmezhető egyfajta megtartó erőként is, amely az adott vallás fennmaradását biztosítja.⁵ Tehát a nyelvet, amelyen a hívek a liturgia keretében megszólítják az Istent, szakrális nyelvnek nevezzük. A nyelv a kommunikáció esszenciális eleme és mint olyan, feltételezi, hogy ezt a nyelvet (kódot) mindkét fél megértse, hiszen csak így jöhet létre valódi kommunikáció. Vallásos vagy szent nyelvről akkor beszélhetünk, amikor a kommunikáció címzettje egy transzcendentális létező, vagyis az adott istenség. Ugyanúgy ez a fajta kód is alapvetően egyenlő és közös megértést igényel. Amennyiben a megértés csak egy adott csoport tagjai (papság) számára adatik meg, *hieratikus* nyelvről beszélhetünk.⁶ Mivel a szakrális nyelv egyfajta vallásos tapasztalatot közöl, éppen ezért egy vallási hagyományból táplálkozik. Fontos itt hangsúlyozni a hagyomány kiemelkedő szerepét. A szakrális nyelvvel mint használt kommunikációs formulával már az ókeresztények idejében találkozunk. Szakrális nyelvet használtak a zsidók az istentiszteleteiken, a görög jósdák asszonyai, de szakrális kódolásúak voltak a pogányok imádságai, illetve a keleti egyházak által használt görög és ószláv is ennek számított. A római egyházban – amely a latint használta – kevésbé beszélhetünk szakrális nyelvről, mint inkább szakrális szövegekről. Ezek a szövegek azáltal hordozzák e tulajdonságukat, hogy hídként kapcsolják össze az őket olvasókat és a közvetítő áthagyományozódást, amelyet később kultikus tevékenységek során elevenítenek

⁴ Szakdogozatom címe: *Anyanyelviség a trienti- és a II. vatikáni zsinaton*. Témavezető: Nóda Mózes, egyetemi docens, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Római Katolikus Teológia Kar, Kolozsvár, 2016.

⁵ DÉRI Balázs, *A jobb lator szavai. Egy háromnyelvű tétel a nagypénteki kopt liturgiában*, Magyar Egyházzene XXI. (2013/2014), 205.

⁶ FÖLDVÁRY Miklós István, *Szent nyelv vagy szent nyelvek? A római rítus szövegi összetételéről*, Magyar Egyházzene XII. (2005/2006), 299.

fel újra.⁷ Az ilyen szakrális közegekben alkalmazott nyelvváltozat egyes elemeinek nem csak tartalmat, de fokozott erőt, illetve hatalmat is tulajdonítottak. Ebből kifolyólag értéke olyan megkérdőjelezhetetlen volt, hogy emiatt elszakíthatatlan ragaszkodással próbálták minden áron megvédeni és megtartani.⁸

A szent nyelv alapvető feltétele a *szent* empirikussága. Ez a *szent* egy transzcendens valóság; istenek, szellemek, vagy maga az Isten. Ez a világ fölötti valóság egy saját nyelvezettel rendelkezik, így tehát máshogy kommunikál, mint ahogyan azt az emberek teszik. Ebből következik, hogy ha az ember a transzcendenssel kíván kommunikálni, akkor neki is egy külön erre a célra kifejlesztett kommunikációs csatornát kell választania, mást, mint amit embertársával való beszélgetésben használna. E nyelv használata során nehézségek adódhatnak, ezért általában szükséges egy közvetítő.⁹

Poitiers-i Szent Hilarius úgy vélekedett a szakrális nyelvről, mint ami a majdhogynem egyetlen módja a transzcendenssel való kommunikációnak. Ennek a nyelvnek nemesnek, a köznapitól eltérőnek kell lennie. Ő volt az első, aki a latinról, mint az egyház hivatalos nyelvéről így gondolkodott. Szerinte az igehirdetőknek még a liturgián kívül is egy különböző nyelvet kell beszélniük, amit *hieratikus* nyelvnek nevez. Hiszen aki a király üzenetét közvetíti, magának is a király nyelvén kell megszólalnia. Az istenekkel való beszéd megkövetel egyfajta eltávolodást a megszokottól, a hétköznapitól, ezáltal szentelődik meg. Ebből táplálkozik az az elgondolás, hogy léteznie kell egy szakrális nyelvnek. Ez az eltávolítás ugyan jeles rangra emeli a szakrális nyelvet, de ezáltal – ahogy a latin is a 20. századra – már nem felel meg a nyelv mint társadalmi intézmény követelményeinek, miszerint egyik legalapvetőbb jellemzője a kommunikáció fenntartása, az egyének közötti érthetőség létrehozása. Ugyanakkor a nyelvnek a kommunikáció szempontjából arra kell törekednie, hogy minél egyszerűbb és standardizáltabb legyen.¹⁰ A nyelv egy másik nagyon fontos tulajdonsága, hogy a kifejezés és a közlés találkozzon, tehát azt kapja a befogadó, amit a címzett küldeni szeretne. Ezzel szemben a legtöbb vallási nyelvben

⁷ FÖLDVÁRY, *i.m.*, 299.

⁸ NÓDA Mózes, *Szent nyelv, liturgikus nyelv, népnyelv - avagy hogyan kommunikáljunk Istennel* = NÓDA Mózes, *Identitás és kommunikáció* (Sapientia füzetek 27), Vigilia, Budapest, 2015, 2–3.

⁹ DÉRI, *i.m.*, 205.

¹⁰ Christine MOHRMANN, *A liturgikus nyelv*, Magyar Egyházzene XV. (2007/2008), 389–390.

a kommunikáció egyoldalúvá válik azáltal, hogy csak a kifejezésre helyeznek nagy hangsúlyt. A hieratikus nyelvet övező tisztelet és pozitív presztízs egyfajta nyelvi konzervativizmushoz vezet; ez történt a latinnal is a nyugati egyházban. Hátulütője azonban, hogy egyúttal érthetlenséget is eredményez.¹¹

A szent nyelv a transzcendenssel való kommunikáció eszköze, amely közlésében megegyezik a transzcendens kinyilatkoztatás, illetve megnyilvánulás nyelvével. Tehát ilyen szempontból csak három nyelvet tekinthetünk szentnek, ezek: a héber, a görög és az arám. Ebből a megközelítésből még a nagy hagyománynak és elterjedettségnek örvendő latin sem számít szent nyelvnek. Ennek ellenére még így is elég nagy erővel bírt ahhoz, hogy a nyugati kereszténység liturgiában használatos nyelvét egy olyan kóddá konzerválja, amelyet tulajdonképpen többnyire nem is értenek, mivel a latin már rég nem számított a hétköznapokban használatos változatnak. Ez a nyelvi merevség nem oldódott fel egészen a 20. századig, amikor is a II. vatikáni zsinat *Sacrosanctum Concilium* dokumentumában másképp nem vélekedett, és az anyanyelv használatát a liturgiában előre nem mozdította. Törekvések természetes a trienti és a II. vatikáni zsinat között is léteztek.¹²

A liturgikus latin a latin nyelvnek egy még ma is élő ága. Az első század nyugati keresztényei fokozatosan váltották le közösségi nyelvüket a görögről a latinra. Ez a lecserélt vulgáris nyelv nem a tiszta latin nyelv volt, nagy mértékben tartalmazott görög és héber kölcsönszavakat. Tertullianus és Szent Ciprianus óta azonban irodalmi rögzülést nyert, megszilárdult és a nyugati egyház hivatalos nyelvévé vált. A 4. században már a keresztény latin egyben a biblikus latint, az imák, az igehirdetés és hivatalos egyházi iratok nyelvét is jelentette. Az egyházban használatos latin nyelv kora az első bibliafordításokig nyúlik vissza. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ez a nyelv irodalmi igényű lett volna. A köznép nyelvét véve alapul az első Bibliákat betű szerint fordították, de ezáltal nem biztosított igényes és szofisztikált megfogalmazásokat. Az eleve héber behatás alatt álló görög mondatszerkezeteket egyenesen

¹¹ MOHRMANN, *i.m.*, 390.

¹² NÓDA, *i.m.*, 3–4.

fordították latinra, ami egy olyan fúziót hozott létre, ami már a köznyelvi latintól is nagyban eltért.¹³

Az egyházi latin egy olyan speciális változata a latinnak, amely leginkább szókincsében tér el a pogány, klasszikus és vulgáris latintól.¹⁴ A liturgikus latin nyelv nem rendelkezik a természetesen létrejövő nyelvek tulajdonságaival, nincs egy logikusan elgondolt belső törvénye, amely a többi köznyelvre jellemző. A liturgikus latin egy mesterséges nyelv. Stilizáltságában eleve egy másik regiszter szerint működik a természetesen kialakult nyelvekhez képest. Az archaikusság mellett megjelennek az új mesterséges elemek is, amelyek a köznyelv számára ismeretlenek. A liturgikus latin annak ellenére alkot összeforrt egységet, hogy különböző korszakok és környezetek stílusát elegyíti. Amint már említettük, a liturgikus latin az egységes latin nyelv egyik változata, a Róma központú nyugati kereszténység latinja pedig egy már kifejlődött nyelvezet volt a korai keresztényekéhez képest. Ebből következik, hogy a korábban taglalt biblikus latintól különbözik a liturgikus latin nyelv, ugyanakkor még mindig hordozza helyenként annak egy-egy elemét. A Rómában kialakult egyházi nyelvezet szinte teljesen elszakadt a keleti rítus szövegiségétől. Bár több keleti gyökerű liturgia is próbálta befolyásolni, enyhíteni hieratikus stílusát, mégis megmaradt ugyanannak a fennkölt ünnepléses rítusnak.¹⁵

Az ókori keresztény glosszolóliák során a vallási nyelv még inkább eltávolodott a köznyelvtől, ezzel azonban pont az apostolok nyelveken való szólásának a hagyományát szakította meg; hiszen eredetileg annak pontosan az volt a célja, hogy mindenki a saját anyanyelvén hallhassa az igehirdetést. A glosszológia kérdése Szent Pál óta a 4. századon át napjainkban is viták tárgyát képezi, ám az világos, hogy ellentétben áll azzal az eredetiben közérthető liturgikus nyelvvel, amit az őskeresztények szorgalmaztak. A már latint alkalmazó egyház pedig a kettő ötvözetét hozta létre. Szent Hilarius elképzelése szerint létrejött a szakrális nyelv, amely koncepciójában szerepelt a köznyelvtől való megkülönböztetés vágya. Szerinte a vallási nyelv egyik fő ismérve, hogy elkülöníti a nem mindennapi stílust a hétköznaptól, de ennek csupán az a célja, hogy a szakrális fölébb, méltóbb helyre emelhesse.¹⁶

¹³ MOHRMANN, *i.m.*, 387–388.

¹⁴ DÉRI, *i.m.*, 206.

¹⁵ MOHRMANN, *i.m.*, 393.

¹⁶ MOHRMANN, *i.m.*, 390–392.

A ma ismert római misekánon gyökerei az 5. századig nyúlnak vissza. Ezt a kánont Rómában fogadták el és stílusában érződik mindaz a szigorúság, amit a latin nyelv eszményisége diktál. Ez a hieratikus jelleg az ősi római kultúrából táplálkozik. Így hosszasságában, pontosságában és jogi stílusában is közeli rokonságot lehet felfedezni.¹⁷

TRIENT HATÁSA

Az 1545-ben kezdődő 19. egyetemes zsinat, amely trienti zsinat néven él a köztudatban, több szempontból is reformzsinatnak tekinthető. Már ekkor, a 16. század közepén megfogalmazta tételeit az anyanyelvűség kérdésében alkotott véleményét illetően. Itt elsősorban a Biblia népnyelvekre való fordításáról beszélhetünk, amely mintegy válaszként érkezett a reformátori eszmék elterjedésére, amely kifejezetten állást foglalt az anyanyelvűség mellett. A zsinat határozatai nyomán már nem csak a protestáns, de katolikus félen is teljes magyar szövegű bibliafordítás látott napvilágot, több kiadásban is, melyeknek fő célja az eretnek fordítások kiszorítása volt.¹⁸

Az úgynevezett trienti mise tulajdonképpen a régi római rítus újboli bevezetését jelentette, azzal, hogy V. Piusz pápa új misekönyvet és breváriumot adott ki. Ezek több száz évig változatlanok maradtak, még a II. vatikáni zsinat előtt is ugyanazokat a miseszövegeket olvasták vasárnaponként. Magának a rítusnak több változata is ismert volt. A Rómában lévő pápai udvar saját szokásrendjét például kuriális liturgiának nevezték. Végül is a trienti zsinat célkitűzése nem az volt, hogy az akkori szokásrendhez képest újítson vagy reformokat vezessen be, hanem inkább az, hogy megtisztítsa a vadhajtásoktól az akkori misegyakorlatot, és visszaállítsa a régit, a római liturgiának nevezett hagyományt.¹⁹

¹⁷ MOHRMANN, *i.m.*, 394.

¹⁸ GÁBOR Csilla, *Trient után – bibliafordítás, bibliafilológia, lelkiségi hagyományok* = HORKAY HÖRCHER (szerk.), *Fejezetek a kora modern esztétikai gondolkodás történetéből: 1450–1650: tanulmányok*, L'Harmattan, Budapest, 2013, 175.

¹⁹ Marcel METZGER, *History of the Liturgy. The major stages*, Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 1997, 128.

Bár a protestánsok gyakran támadták a katolikusokat a latin nyelv használata miatt a szentmiséiken, és a II. vatikán zsinat után beállt változások távlatából még mai szemmel is alig elképzelhetőnek tűnik egy halott nyelv használata, a helyzet azonban a valóságban sokkal árnyaltabb. Az egyház nem elidegeníteni kívánta a híveket a transzcendens megtapasztalásától, hanem inkább ez utóbbit védte. Nem hagyta magára a híveket, ezt bizonyítja minden törekvés, amivel segédanyagokat biztosítottak a laikusok számára. Miseszövegmagyarázatok, imádságos- és énekeskönyvek, illetve az eleve népnyelven elhangzó prédikációk.

Az igazi újítás mégis a liturgia keretében bevezetett anyanyelviség kapcsán érhető tetten. A magyar püspöki kar a trienti zsinat értelmében az imák közös végezhetősége érdekében az anyanyelv használatát terjeszti elő: „*A római s eddig használatban lévő rituálék nyomán egy új, s valamennyi deák szertartású megyében béhozandó oly rituálék kiállítása, melyben a szentségek és szent szertartások kiszolgáltatásának alkalmával némely épületes imádságok anyanyelven lennének használandók, némely célszerű oktatások formulái mellett*” – fogalmazza meg a tárgyalási pont.²⁰ Ezt az elvet a Szentírásra alapozzák, miszerint Szent Pál is eképpen szól a korintusi hívekhez írott első levelében: „*De ha nem ismerem a szó jelentését, idegen maradok a beszélőnek, és a beszélő is idegen nekem. [...] Ha ugyanis csak lélekben dicsőíted az Istent, hogyan mondhat áldó imádra áment az, akinek a be nem avatottak szerepe jutott? Azt sem tudja, mit beszélsz. Te szép hálaimeid mondhatod, de a másik nem épül rajta. Hálát adok Istenemnek, hogy mindnyájatoknál jobban tudok az elragadtatás nyelvén szólni, az egyházban azonban inkább szólok öt érthető szót azért, hogy másokat tanítsak, mint tízezer szót az elragadtatás nyelvén.*” (1 Kor 14,11. 16–19).²¹

V. Piusz pápa római misekönyve 1570-ben jelent meg, amit az egyház közel 400 éven keresztül használt. A liturgia rendjét és annak külsőségeit évszázadokon át ez a dokumentum határozta meg. Ezzel csaknem párhuzamosan – legtöbbször szóban – megjelentek a különböző szentmismagyarázatok.²² Ha azonban írásos formában kiadásra került egy-egy szentmise leírás, az követhetővé tette a mise menetét, illetve fordítással szolgált a miseszövegek könnyebb

²⁰ TAMÁSI Zsolt, *Az 1848-as erdélyi római katolikus egyházmegyei zsinat*, Gondolat, Budapest, 2013, 121.

²¹ Szentírás, Szent István Társulat, Budapest, 2013.

²² SZELESTEI NAGY László, *A hívek szentmise-imádságai a kora újkorban* = SZELESTEI N. László, *Irodalom és lelkiesség*, Budapest, 2013, 13.

megértésének érdekében. Ezek a kiadványok gyakran tartalmaztak különböző imasorokat, rövid könyörgéseket, zsoltárokkal, bibliai idézetekkel, magyarázatokat, szentek életét, erkölcsi oktatást, illetve tanulságokat.²³ Katekizmusok, miseénekeket összefoglaló gyűjtemények és imádságos könyvek szolgálták mindazoknak, akik jobban meg szeretnék volna érteni és élni Krisztus szenvedéstörténetét.²⁴ A 18. század közepéig azonban nem minden imakönyv szakosodott kifejezetten a szentmise részeit kísérő imákra, így vannak kiadások, amelyekben nem találunk erre utaló segédleteket. De nem csak az imádságos könyvekből lehetett tájékozódni. Aki tudott olvasni, nem maradt segítség nélkül: prédikációs könyvek, rövid elmélkedések, perikópák a nép nyelvén vagy bilingvis kiadások álltak a nép rendelkezésére.²⁵

SEGÍTSÉG A NÉPNEK

Bár kétségkívül az egyik legismertebb és legalaposabb mű, ami a kor embere számára a legnagyobb segítséget nyújtotta, az Pázmány Péter *Imádságos könyve*, azonban érdemes szemügyre venni, hogy e 400 év alatt milyen kiadványok jelentek meg az egyház megbízásából. Barna János *Jézus Krisztus iskolája* címen 1714-ben egy katekizmust adott ki, amelyben a szenvedéstörténetet kérdés-válaszok mentén vezeti fel. Egy másik katekizmust is ismerhetünk Nagy Ferenc tollából, ahol a mise ceremóniáját felosztásokban követhetjük végig.²⁶

Fordításokkal Pázmány, Ferenczffy Lőrinc (*Imádságos könyvecske magyar nyelven*, Prága, 1615) és Kopcsányi Márton (*Keresztyén imádságos könyvecske*, Bécs, 1622) foglalkozott leginkább. Latinból fordított imádságaik a mise szövegeivel azonosak, illetve tartalmi szempontból azonosak az ott elhangzottakkal.²⁷ További művek: John Fisher, *Psalmi seu preces* című munkája, amelynek fordítását ismerjük: Bécsben adta ki 1572-ben. Péchi Lukács, *Szent Agoston doctornak elmelkedő, magan beszellő es naponkent valo imadsagai*, amit

²³ SZELESTEI NAGY László, *Liturgia és magyar nyelv a kora újkorban*, Vigilia 78. évf. 11. sz. /2013, 835.

²⁴ SZELESTEI NAGY, *Liturgia és magyar nyelv*, 829.

²⁵ SZELESTEI NAGY, *A hívek szentmise-imádságai*, 20.

²⁶ SZELESTEI NAGY, *Liturgia és magyar nyelv*, 829.

²⁷ SZELESTEI NAGY, *A hívek szentmise-imádságai*, 16.

Nagyszombatban nyomtatták 1591-ben. A szerzőnek két év múlva ugyanitt egy másik műve is megjelent *Mindennapi lelki kenyér* címmel. Illetve számon tartjuk Fejérvári István imádságos könyvét is, amit 1594-ben Prágában publikáltak. Máskor katekizmusok függelékéként bukkanhatunk rá különböző imádságokra, ilyen katekizmus a Vásárhelyi Gergelyé (Kolozsvár, 1599, majd Bécs), illetve a Telegdi Miklósé (Nagyszombat, 1596).²⁸

A ceremóniák gazdagsága, szépsége mellett talán a latinság sem állta útját annak, hogy Isten dicsősége és misztériuma jelen legyen, de ez nem jelentette azt, hogy a pap kivételével mindenki tudta, hogy pontosan mikor mi történik a díszes szentmise során. Még a későbbi szakirodalom is inkább a celebráló pap szemszögéből, mintsem a laikus hívek bevonási lehetőségeiről ír.²⁹

A szentmise egyik központi részét, az evangéliumot a pap szokás szerint nem csak latinul, de közvetlenül utána a nép nyelvén is felolvasta, az azt követő szentbeszéd pedig szintén népnyelven hangzott el. Az imakönyvek pedig már a 18. századtól tartalmazták a szentmisére vonatkozó részeket. A kérdés azonban még mindig fennáll: mi okozta azt a jelenséget, hogy mindezek ellenére, a miseliturgiával párhuzamosan a hívek magánimádságokba kezdtek, miközben a pap végezte a ceremóniát. Ha a korabeli feljegyzésekre hagyatkozunk, akkor is értetlenségre ad okot, hogy az imakönyvek ellenére is mindez megtörténhetett. Gregor Rippelnél³⁰ azt találhatjuk, hogy ezek a kiadványok elég segítséget nyújtottak az olvasni tudó híveknek. Hiszen a kiadott imádságos könyvek rendre elmagyarázzák, hogy a misének mely része mit szimbolizál, milyen elmélkedésre enged következtetni, hogy a szentmise teljesértékű legyen és a hívek számára is kirajzolódjon annak misztériuma.³¹

²⁸ ORLOVSZKY Géza, *Pázmány Péter Keresztyéni imádságos könyv-éről*, Magyar Egyházzene XVIII. 2010/2011 239-246, 244.

²⁹ SZELESTEI NAGY, *A hívek szentmise-imádságai*, 13.

³⁰ RIPPEL Gergely, *Anyaszent-egyháznak ceremóniái és szertartásai*, (ford.) SZENT-ILLÓNAY Josef arbai püspök... nagyszombati plébános, Nagyszombat, 1574, 224.

³¹ SZELESTEI NAGY, *A hívek szentmise-imádságai*, 14.

AZ IMAKÖNYVEK VIRÁGZÁSÁNAK SZÁZADAI

A trienti zsinat lendületével meginduló katolizáció nagyban hozzájárult magyar nyelvterületen is ahhoz, hogy a nép szolgálatába lépő imádságos könyvek már a 16–17. századtól elkezdjenek terjedni.³² A 17. századra már egész Európában fellelhetőek voltak a liturgiát magyarázó nyomtatványok.³³ Ezek az imakönyvek rendszerint tartalmaztak a szentmise követését és megértését segítő fejezeteket. A mise minden adott részéhez hozzá voltak rendelve a megfelelő énekek és imák, amelyek tartalmilag kapcsolódtak a liturgikus tevékenységekhez. Tehát a híveknek lett volna lehetőségük aktív résztvevőkké válni, bekapcsolódni a szentmise menetébe.³⁴ Az anyanyelvű imádságos könyvek mellett, a papoknak még nagyon sokszor csak latin nyelvű kiadásokat biztosítottak.³⁵

Növekedett azoknak a laikusoknak is a száma, akik számára már elérhetővé vált, hogy elvégezhessenek egy iskolát, és ezzel egyenes arányban megnőtt az igény arra is, hogy a szentmisén úgy vegyenek részt, hogy azt követni is tudják.³⁶ Itt találkozott a két igény: az olvasni tudó laikusok szomjazták a liturgia követésének lehetőségét, az egyház pedig biztosította ezt számukra mindazzal, hogy a latin imákat népnyelvre fordította és a kezükbe adta ezeket a kiadványokat. Muratori³⁷ szerint egy keresztény életében, még ha nem is ismeri a deák nyelvet, a Szentírás és a szentmise kell hogy a központjában álljon.³⁸ A századok során az egyház újabb lépéseket eszközölt hívei érdekében. Az énekeskönyvek kiadása új lendületet kapott, amelyek tartalmilag szintén követték a liturgia cselekménysorát.³⁹

³² SZELESTEI NAGY, *A hívek szentmise-imádságai*, 15.

³³ SZELESTEI NAGY, *A hívek szentmise-imádságai*, 20.

³⁴ SZELESTEI NAGY, *Liturgia és magyar nyelv*, 829.

³⁵ SZELESTEI NAGY, *Liturgia és magyar nyelv*, 829.

³⁶ SZELESTEI NAGY, *A hívek szentmise-imádságai*, 21.

³⁷ Ludovico Antonio Muratori (1672 – 1750), olasz történész, pap, civil- és kánonjogász = Kelly BOYD (szerk.), *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, Fitzroy Dearborn Publishers, London, 1999, II/ 846.

³⁸ SZELESTEI NAGY, *A hívek szentmise-imádságai*, 22.

³⁹ SZELESTEI NAGY, *A hívek szentmise-imádságai*, 22.

Ezek a kiadványok igazi segítséggé váltak és mindennapi használhatóságukról tanúskodnak. Az egyes ima gyakori és rendszeres használatára azáltal lehet következtetni, hogy az újabb kiadásokban szintén helyet kaptak az adott szövegek. Ezek tehát élő lírai alkotások voltak. Az imák és énekek tartalmilag kapcsolódtak a szentmise éppen elhangzó részeihez, így azok érthetővé váltak, tehát a hívek is aktív részeseivé válhattak az eseményeknek. Bár a magánimádságok továbbra sem szűntek meg. Baranyi Pál jezsuita óva int a rendszertelen és automatikus kis magánimádságoktól a szentmise alatt, mert emiatt nem teljes a részvétel és nem érthető e nagyszerű miszérium, nem termi meg a megfelelő gyümölcsöt.⁴⁰ Az aktív részvétel megteremtette azt a családi közeget, amit Baranyi⁴¹ úgy fogalmaz meg: „a pappal együtt mutasd bé az Istennek a szentmisét és így te is részes leszel a Krisztusnak szent testében és vérében.”⁴²

Kiss István jezsuita *Három szép imádságos könyvecske* című művében szintén arra inti a katolikus híveket, hogy mindinkább a mise történéseire figyeljenek, mintsem magánimádságokba bonyolódjanak. Úgy véli, hogy jobb odafigyelni misén, hiszen Istennek is kedvesebb, mintsem magánimádságokat vagy rózsfüzért mondani a szertartás alatt.⁴³ Aki még így is nehezen követte a történéseket, azoknak további segítségül szolgáltak egyes imakönyvekben az úgynevezett metszet-sorok, amelyek Krisztus életéből vett előképek felhasználásával magyaráztak.⁴⁴

Olasz nyelvterületen az egyik legfontosabb mű Muratori *Della regolata divisio* című nyomtatványa, amelyet egy, a 18. században megjelent írás alapján állított össze. A forrásszöveg anyanyelvén íródott, benne miserészek fordításával, a liturgia szövegéhez illeszkedő könyörgésekkel és imádságokcsákkal. Az 1754-ben kiadott anyag Bécsben jelent meg, amit később Muratori átdolgozott. Ez indította arra Muratorit, hogy szívügyének tekintse a latinul nem

⁴⁰ BARANYI Pál, *Lelki Paradicsom*, Nagyszombat, 1700, Sss1r.

⁴¹ BARANYI, *i.m.*, Bbbb1v.

⁴² SZELESTEI NAGY, *A hívek szentmise-imádságai*, 15.

⁴³ SZELESTEI NAGY, *Liturgia és magyar nyelv*, 832.

⁴⁴ SZELESTEI NAGY, *Liturgia és magyar nyelv*, 829.

tudó hívek taníttatását. Hatására az iskolákban is tanították a mise mivoltát, lényegét, illetve megbízta a papokat, hogy a prédikációikban is segítsék a híveknek a szentmise megértését.⁴⁵

Felhívja a nép figyelmét arra, hogyan illendő viselkedniük ahhoz, hogy a misén való részvételük teljessé válhasson. Felismerte, hogy a latin nyelvet nem mindenki beszéli. Tehát ha valaki a meg nem értés akadályába botlik, az valószínűleg azért van, mert a latin már kikopott a köznép ismereteiből. Szerinte az egész misét, kivéve az átváltoztatást, a papnak a hívekkel együtt kell végeznie, ehhez azonban elengedhetetlen, hogy a laikusok értsék, hogy miről van szó. Ezt a művet később magyar nyelvterületen is kiadták latinul, amit leginkább csak a papok forgathattak. Később több magyar nyelven megjelentetett imakönyv alapján képezte ezen mű.⁴⁶

Muratori céltudatosan, az egyszerű népnek alkotta meg művét, hiszen a latinul értők számára már korábban is volt lehetőségük más kiadványokra. Buzgóságnak meg dicséretesnek tartja a különböző módokat az Isten tiszteletére, de ezek közül egyik sem ér fel a szentmise fontosságával és nagyságával. Vallotta, hogy a misén való részvétel csak akkor válik teljessé, ha a hívek áldoznak, így a pap nem egyedül mondja a misét, hanem a néppel együtt borul le Isten színe előtt. A fordítások a Szentszék jóváhagyásával készültek, mindenkoron összhangban az egyház hivatalos tanításával.⁴⁷

Mindezek ellenére a 19. században a hívek mindinkább csupán passzív résztvevőkké váltak és magánimádságokat végeztek a misével párhuzamosan, vagy rózsafüzéreztek, magánénekeket mormoltak. Ez a tendencia a korábbi két századra nem volt jellemző.⁴⁸

PÁZMÁNY PÉTER ÉS AZ IMÁDSÁGOS KÖNYV SZÜLETÉSE

Pázmány Péter jezsuita hitszónok, esztergomi érsek mindig szívügyének tartotta a hívek taníttatását. Számos műve megjelent, amelyeket rendszerint halála után is többször újra kiadtak.

⁴⁵ SZELESTEI NAGY, *Liturgia és magyar nyelv*, 832.

⁴⁶ SZELESTEI NAGY, *Liturgia és magyar nyelv*, 833.

⁴⁷ SZELESTEI NAGY, *Liturgia és magyar nyelv*, 834.

⁴⁸ SZELESTEI NAGY, *Liturgia és magyar nyelv*, 829.

Az *Imádságos könyv* Pázmánynak az a műve, amelyik a legtöbb újra kiadást megérte. Első ízben 1606-ban nyomtatták ki Grazban, majd élete során még háromszor Pozsonyban: 1610-ben, 1625-ben és 1631-ben. Halála után több, mint harminc alkalommal került kiadásra, ezzel is jelezve, hogy nem csak egyszerű használati irodalom volt, hanem nagy érdeklődésnek is örvendett.⁴⁹ Mindeközben az egyetemi professzor Pázmányból bíboros lett, úgy vélte, hogy azért szükséges mindannyiszor újra kiadni az *Imádságos könyvet*, mert az emberek buzgalommal olvasták és elfogytak, az igények viszont egyre csak nőttek.⁵⁰ Az esztergomi érsek munkája abban különbözött a kor más imádságos könyveitől, hogy nem csupán imádságokat, hanem a katolikus hit alapelveit is tartalmazza: leírja a keresztség, a mise, a gyónás és egyéb szertartások, illetve szokások természetét. Egyes kutatók szerint mindebből kilátszik, hogy Pázmány a katolikusok mellett, a protestáns vallásból megtérteket is olvasóközönségének tartotta.⁵¹

Az imádságos könyv utóélete végig elkísérte Pázmány Pétert. Második kiadása idején már mint hitvédő lépett fel a protestáns nyomások hatására. A következő kiadásakor pedig esztergomi érsek, a negyedik kiadásnál pedig bíboros volt. Műve akkora sikernek örvendett, hogy ezt nyomták legtöbbször újra. Ez is azt bizonyította, hogy a hívek szomjazták azt a tudást, amit ez a könyv kínált számukra.⁵²

Az *Imádságos könyv* első kiadását Kapi Annának, egy hadnagy feleségének ajánlja. Graz nem csupán a kötet kiadásának helye, mivel annak összeállítása is itt történt.⁵³ A nemes asszony a magyar társadalom azon rétegét képviselte, akik kifejezték igényüket arra vonatkozóan, hogy anyanyelvükön olvashassák az imádságokat.⁵⁴ Olyannyira népszerűnek bizonyult Pázmány

⁴⁹ BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyvének kiadásai és a reprezentáció* = BOGÁR Judit, *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Lelkiségtörténeti Műhely, Piliscsaba, 2012, 59.

⁵⁰ SZ. BAJÁKI Rita – HARGITTAY Emil előszava Pázmány Péter *Imádságos könyvének* kritikai kiadásához, Universitas Kiadó, Budapest, 2001, 5.

⁵¹ SZABÓ András, *Pázmány Péter: Keresztyéni imádságos könyv. Graz 1606.*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1994, 279.

⁵² SZ. BAJÁKI Rita – BOGÁR Judit (szerk.), *Pázmány Péter, Imádságos könyv*, jegyzetek a szövegkiadáshoz, Universitatis Kiadó, Budapest, 2013, 8-9.

⁵³ ORLOVSZKY, *i.m.*, 239.

⁵⁴ SZ. BAJÁKI – BOGÁR, *i.m.*, 7.

műve, hogy a második kiadásban már arról panaszkodik, hogy a protestánsok átvették munkáját és némi kihagyással saját nevükkel újra kiadták. Elöljáró beszédében nevezi meg Mihálykó Jánost, aki *Kereztien istenes es aitato imadsagok* című jogtalanul átvett kiadását jegyzi, és amelyet az eredeti mű után három évvel, Bártfán nyomtattak.⁵⁵

Pázmány második műve, az *Imádságos könyv*,⁵⁶ egy tudatos stukturált mű, amelyben egyszerre okítja a népet, ugyanakkor mindenféle élethelyzetre és szentmise-szakaszra biztosít imákat. A könyv elején még a liturgikus év és naptár használatát is magyarázza.⁵⁷ Már a mű címében is sejteti, hogy a kötet fellapozásával többet találunk benne, mintsem imádságokat: áhítatos könyörgések, hálaadások, sőt, még tanulságok is. Pázmány biztosítja, hogy művén keresztül még az együgyű ember is megérti a hit dolgait. Művének alapjául legfőképp a Szentírás szolgált, illetve az anyaszentegyház különböző tanítói. Pázmány a lapszélekre jegyezte föl, hogy milyen forrásból dolgozott. Ezeket a forrásműveket maga Pázmány fordította latinból, így találunk benne olyan imádságokat is, amelyeket már ismert a nép, de más fordításban. Egyes kutatók ezt azzal magyarázzák, hogy a 17. század előtt az egyház nem igazán támogatta a közszájon forgó anyanyelvű imádságokat. Néhány imánál azonban nem találunk semmilyen forrásszöveget megjelölve, így ezeket Pázmány saját szerzeményeinek tulajdonítják.⁵⁸ Ugyanakkor művén a jezsuita Vásárhelyi imaszöveg-fordításainak hatásai érezhetőek. Alapvetően és meghamisíthatatlanul Trient szellemében született műről beszélhetünk, amely a közölt imádságai által a hívek egy egész kézikönyvet kaptak olvasmányokkal, magyarázatokkal, segédanyagokkal és gyónási tükörrel együtt.⁵⁹

A mű első kiadásának ajánlásában Pázmány maga tárja fel annak keletkezési történetét. A már említett nemes asszony, Kapi Anna közvetlenül kérte fel az akkor egyetemi professzorként működő Pázmányt, hogy művét megírja. Az asszony egy személyben fogalmazta meg az egész magyar hívőközösség égető problémáját, hogy tudniillik nem, vagy csak elvétve áll

⁵⁵ SZ. BAJÁKI – HARGITTAY, *i.m.*, 5-6.

⁵⁶ *Kereztyeni imadsagos keonyv. melybe, szep aytatos keoneorgesek, haladasok, es tanvsagoc foglaltnak. es reovid tanvsagh. Mint imserhesse megh akar mely együgiü emberis, az Igaz Hitet. Greczbe, Nyomtattatot, Widmanstadius Georgi által, M. D C. VI. eztendeobe.*

⁵⁷ ORLOVSZKY, *i.m.*, 242.

⁵⁸ ORLOVSZKY, *i.m.*, 243.

⁵⁹ ORLOVSZKY, *i.m.*, 244.

rendelkezésükre olyan kiadvány, ami a saját anyanyelvükön segítené őket az imádságokba való elmélyülésben. A korábbi művek ezek szerint nem szolgálták ki teljesen a magyar nyelvű imádságra szomjazó híveket. Pázmány akkor adta a magyar katolikusok kezébe az *Imádságos könyvet* – kizárólag magyar nyelvű vagy magyarra fordított imádságokkal –, amikor még magyar Bibliájuk sem volt a katolikus híveknek. Ez ugyanis csak két évtized után fordítottatott le Káldi György tollából. Bár a protestánoknak előbb volt népnyelvű Bibliájuk, imádságos könyveiket csupán Pázmány mintáját követve kezdték nyomtatni.⁶⁰

AZ IMÁDSÁGOS KÖNYV FELÉPÍTÉSE

Annak ellenére, hogy a Pázmány életében megjelent edíciók mind elszenvedtek némi változtatás, igazítást, de alapvetően a négy kiadás szerkezete azonos. Legnagyobb eltérést az első nyomtatvány elő-, illetve utószavában találunk. Pázmány tíz fejezetben foglalta össze, hogy mit érdemes tudni kereszténységünk megvallása és elsajátítása érdekében. Az edíciók mindig ajánlással indítanak, majd a szerző előszót intéz keresztény olvasóihoz: *A' Keresztyen olvasónak Istentül üdvösség*. Míg az első tartalomjegyzékkel és tárgymutatóval folytatja, addig az újabbak két rövid tanulságot hoznak. Ezt követően Pázmány egy naptárat mutat be: *A' Calendarion ertelmerül*, a liturgikus rendek és ünnepek szempontjából, ezzel jelzi, hogy mikor ünnepeljük a katolikus eseményeket és szenteket.⁶¹

A kötet törszét képező fejezetek nagyrészt azonosak mind a négy kiadásban: az első rész címe: *Az Mi-Atyankrul, Üdvözletrül, Hiszek-Istenrül, Töredelmességnek cselekedetirül, és a' Sz. Kereszt jelérül*. Amiután leírja olvasóinak, hogyan érdemes ezen imádságokat imádkoznia, sorra veszi mind a hármát, s azoknak minden kijelentését külön megvizsgálja, annak jelentését a hívek elé tárja. Ezt követi a második rész: *Reggeli, es estveli Könyörgések*. Ezekkel az imádságokkal Pázmány keretet ad a napnak. Bemutatja, hogy hogyan kezdje a napját a keresztény, hogyan tartsa fent érdeklődését a nap folyamán, milyen szentekhez vagy akár az őrangyalához fordulhat.

⁶⁰ ORLOVSZKY, *i.m.*, 244-245.

⁶¹ BAJÁKI Rita, „*Csak az tud jól élni, a ki jól tud imádkozni.*” Pázmány Péter Imádságos könyvének szövegkritikai vizsgálata, PPKE, Piliscsaba, 2009, 18.

A nap végét nem csupán imával, hanem a jól ismert szentignáci módszerrel, exámennel zárja: *A' Kerésztyén embernek magával-való szám-vetése*. Harmadik részében az isteni megváltó tettekért való hálaadásokat foglalja össze: *Isteni jó-téteményért hala-adasok*.

Kutatásom célpontjában az *Imádságos* könyv negyedik része, *A' Predikaciohoz, es sz. Aldozathoz tartozó imádságok: A' Misének Ceremoniairól, és Papi öltözetekről* áll. Ez a fejezet alapvetően három részre osztható: először a szentmisére való felkészülésre ráhangoló imádságokat és gondolatokat találunk: *Mikor Innep-nap Templomba megyünk, Imádságban-való aitatosságaért, Imádságunk és egyéb dolgunk kezdetin*, illetve a *Predikacio-elöt*. A második tömb azokat az imádságokat foglalja magába, amelyek a szentmise eseményeit követik végig: *A' Mise-alat, A' Mise kezdetin, Az Angyaly ének-, és a' töb Imádságok-idején, Az Epistola olvasáskor, Az Evangeliom-kor, Az Offertorium idején. Mikor a' Pap ki-fordúl, A' SANCTUST mikor mondgyák, Hogy az Aldozat gyümölcsös légyen, Mikor az Urat fel-mutattya a' Pap, A' Kelyh fel-mutatásakor, Az Vr fel-mutatása-után, Mikor a' Pap, mellyét veri, Mikor a' Pap az Vrat magához vészi, Aitatos könyörgés az Aldozat-után*. Végül pedig útmutatásokat, leírásokat közöl két témában: *A' Misének Ceremoniairól és Az papi öltözetéről*. E sok imádság egészen végigköveti a mise áldozati részének lépéseit, mindenikhez hozzárendeli a megfelelő imát, sőt, egyes helyeken még alternatívát is kínál olvasói számára. Ezen imádságok megvizsgálása egy következő dolgozatom törzsét képezik majd.

A kötet ötödik fejezete *Az Olvasórul; és a' háromszori Csendítésről*, amelyben Pázmány a rózsafüzér helyes használatáról és annak fontosságáról értekezik. A hatodik rész címe a *Lelki javainkert könyörgések*, amelyben az ember hétköznapi gondolatait, félelmeit, megerősítésre váró erényeit és a megkísértés óráit veszi számba és mindenikre ajánl egy-egy találó imádságot. Ugyanezen a fonalon haladva további könyörgéseket olvashatunk a hetedik fejezetben, *Közönseges jokert könyörgések*. Nyolcadik fejezetében, *Bizonyos személyek imadsagi* címmel különböző személyekért való imádságokat találunk, ami szintén hasznosnak bizonyul. Imát ajánl szülőkért, házastársért, betegekért vagy szeretteinkért, de akár ismeretlen felebarátainkért is. A kilencedik rész: *A' gyonáshoz, es Ur vacsorajahoz keszitő Könyörgések*, amely kifejezetten gyakorlatias útmutatót kínál gyónásra készülők számára. Számos könyörgést sorakoztat fel, segít a lelkiismeretvizsgálatban, a gyónásra készülés helyes módjában, illetve tartalmaz egy részletes lelkitükröt is a tízparancsolat mentén. A gyónás befejeztével az úrvacsora-vétel során

elmondható imákat kínálja. Végül pedig a kötet eme központi részét zárja a *Szent David penitencia-tarto soltara* című rész, különböző zsoltárok és litániák sokaságának bemutatásával.

Mivel vizsgálatom tárgyát az 1631-ben kiadott negyedik szövegkiadás képezte, ezért a kötetnek a végén találjuk a tartalomjegyzéket (*Rendi e Könyvben foglalt dolgoknak*), illetve *Az Nyomtatásban esett fogyatkozások* jegyzékét.

ÖSSZEFOGLALÓ

A több mint 400 éven keresztül latin nyelven folyó szentmisék, bár a misztériumnak a teljes tiszteletet megadták, nem minden esetben nyújtottak vigaszt a laikusok számára. Ez csupán abból adódott, hogy a latin már nem a mindennapok nyelve volt, használata kikopott és nép nem minden esetben értette, hogy mi történik a ceremóniák során. A kialakult helyzetet az egyház próbálta orvosolni különböző kiadványok nyomtatásával. Az imakönyvek olyan irányítúként funkcionáltak, amelyek valós segítségül szolgáltak a híveknek.

Pázmány korának legjobban összeszerkesztett imakönyvét adta a keresztény olvasók kezébe. Kétségtelen az az igény, amely fogadta a művet, erről árulkodnak a többszöri kiadások is, még a szerző halálát követően is. Sokan gondolták úgy, hogy ez az anyag egy olyan masszív alapot nyújt, amelyet nehéz túlszárnyalni, mégis akadtak olyanok, akik próbálkoztak saját imakönyv kiadásával, azonban bizonyítható, hogy e későbbi munkák nagyrészt Pázmány művéből inspirálódtak, legyen szó akár protestáns kiadásokról is.⁶²

⁶² BAJÁKI, *i.m.*, 58-60.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BAJÁKI Rita, „*Csak az tud jól élni, a ki jól tud imádkozni.*” Pázmány Péter Imádságos könyvének szövegkritikai vizsgálata, PPKE, Piliscsaba, 2009.
- BARANYI Pál, *Lelki Paradicsom*, Nagyszombat, 1700.
- BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyvének kiadásai és a reprezentáció* = BOGÁR Judit, *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Lelkiségtörténeti Műhely, Piliscsaba, 2012.
- BOYD, Kelly (szerk.), *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, Fitzroy Dearborn Publishers, London, 1999, II.
- DÉRI Balázs, *A jobb lator szavai. Egy háromnyelvű tétel a nagypénteki kopt liturgiában*, Magyar Egyházzene XXI. (2013/2014).
- FÖLDVÁRY Miklós István, *Szent nyelv vagy szent nyelvek? A római rítus szövegi összetételéről*, Magyar Egyházzene XII. (2005/2006).
- GÁBOR Csilla, *Trient után – bibliafordítás, bibliafilológia, lelkiségi hagyományok* = HORKAY HÖRCHER (szerk.), *Fejezetek a kora modern esztétikai gondolkodás történetéből: 1450–1650: tanulmányok*, L'Harmattan, Budapest., 2013.
- KÁROLYI Gáspár, *Elöljáró beszéd: a):(jelű ív 5b lapján*, = KÁROLYI Gáspár, *Szent Biblia, azaz Istennek Ó- és Újtestamentumának próféták és apostolok által megíratott szent könyvei, Magyar nyelvre fordítatott egészen és újonnan az Istennek Magyarországon való anyaszentegyházának épülésére*, Vizsoly, 1590.
- METZGER, Marcel, *History of the Liturgy. The major stages*, Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 1997.
- MOHRMANN, Christine, *A liturgikus nyelv*, Magyar Egyházzene XV. (2007/2008).
- MOLNÁR Antal, *A horvát és magyar katolikus biblia-fordítás és a római inkvizíció* = MOLNÁR Antal, *Elfelejtett végvidék*, Balassi kiadó, Budapest, 2008.
- NÓDA Mózes, *Szent nyelv, liturgikus nyelv, népnyelv - avagy hogyan kommunikáljunk Istennel* = NÓDA Mózes, *Identitás és kommunikáció* (Sapientia füzetek 27), Vigilia, Budapest, 2015..

- ORLOVSZKY Géza, *Pázmány Péter Keresztyéni imádságos könyv-éről*, Magyar Egyházzene XVIII. 2010/2011.
- RIPPEL Gergely, *Anya-szent-egyháznak ceremóniái és szertartási*, (ford.) SZENT-ILLÓNAY Josef arbai püspök... nagyszombati plébános, Nagyszombat, 1574.
- SZ. BAJÁKI Rita – BOGÁR Judit (szerk.), *Pázmány Péter, Imádságos könyv*, jegyzetek a szövegkiadáshoz, Universitatis Kiadó, Budapest, 2013.
- SZ. BAJÁKI Rita – HARGITTAY Emil előszava Pázmány Péter *Imádságos könyvének* kritikai kiadásához, Universitas Kiadó, Budapest, 2001.
- SZABÓ András, *Pázmány Péter: Keresztyéni imádságos könyv. Graz 1606.*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1994.
- SZELESTEI NAGY László, *A hívek szentmise-imádságai a kora újkorban* = SZELESTEI N. László, *Irodalom és lelkiesség*, Budapest, 2013.
- SZELESTEI N. László, *Liturgia és magyar nyelv a kora újkorban*, Vigilia 78. évf. 11. sz. /2013.
- TAMÁSI Zsolt, *Az 1848-as erdélyi római katolikus egyházmegyei zsinat*, Gondolat, Budapest, 2013.